

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В УМОВАХ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

IMPLEMENTATION OF A PERSONAL-ORIENTED APPROACH TO THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE CONDITIONS OF DISTANCE EDUCATION: PROBLEMS AND CHALLENGES

Предметом дослідження стали особливості реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання. Визначено переваги та недоліки застосування технологій дистанційного навчання у процесі професійної підготовки майбутніх психологів. Охарактеризовано сучасний освітній процес в умовах дистанційного навчання, який потребує з боку викладачів фасилітаційного супроводу. Констатовано, що освітня діяльність все більше набуває характеру самоорганізованого та автономно розвивального процесу в умовах інформаційних змін.

Метою дослідження став пошук інноваційних рішень в реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання. На основі теоретичного аналізу наукових психолого-педагогічних досліджень та викладацького досвіду роботи охарактеризовано особистісно-орієнтований підхід як найважливіший психолого-педагогічний принцип, що передбачає врахування своєрідності та індивідуальності особистості майбутнього психолога, забезпечує створення умов для самопізнання, самореалізації та саморозвитку особистості здобувача вищої освіти, забезпечує його особистісно-професійний розвиток. Акцентовано увагу на трансформаціях у сфері комунікативної взаємодії «викладач-студент», яка в умовах дистанційного навчання будується із залученням мережі Internet та впливає на формування суб'єкт-суб'єктних ціннісно-змістовних відносин викладачів і студентів. На основі проведеного дослідження сформульовано висновки та рекомендації щодо забезпечення особистісно-орієнтованого підходу до підготовки майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання.

Ключові слова: дистанційне навчання, особистісно-орієнтований підхід, особистісно-професійний розвиток майбутніх психологів, професійна підготовка майбутніх психологів, педагогічні технології, індивідуальна освітня траєкторія.

The subject of the study was the peculiarities of the implementation of a person-oriented approach to the professional training of future psychologists in the conditions of distance learning. The advantages and disadvantages of using distance learning technologies in the process of professional training of future psychologists are determined. The modern educational process in the conditions of distance learning, which requires facilitation support from the teachers, is characterized. It has been established that educational activity increasingly acquires the character of a self-organized and autonomously developing process in the conditions of informational changes.

The purpose of the study was to find innovative solutions in the implementation of a person-oriented approach to the professional training of future psychologists in the conditions of distance learning. Based on the theoretical analysis of scientific psychological-pedagogical research and teaching experience, the personality-oriented approach is characterized as the most important psychological-pedagogical principle, which involves taking into account the originality and individuality of the personality of the future psychologist, ensures the creation of conditions for self-discovery, self-realization and self-development of the personality of the student of higher education, provides his personal and professional development. Attention is focused on transformations in the field of "teacher-student" communicative interaction, which in the conditions of distance learning is built with the involvement of the Internet and affects the formation of subject-subject value-content relationships of teachers and students. On the basis of the conducted research, conclusions and recommendations were formulated to ensure a person-oriented approach to the training of future psychologists in the conditions of distance learning.

Key words: distance learning, personal-oriented approach, personal-professional development of future psychologists, professional training of future psychologists, pedagogical technologies, individual educational trajectory.

УДК 37.378.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/61.2.13>

Лялюк Г.М.,

докт. пед. наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної психології
Інституту управління, психології
та безпеки Львівського державного
університету внутрішніх справ

Кузьо Л.І.,

канд. психол. наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
та культури фахового мовлення
Інституту підготовки фахівців для
підрозділів Національної Поліції України
Львівського державного університету
внутрішніх справ

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В сучасних умовах воєнних реалій нашого суспільства все більше ускладнюються запити практики щодо компетентності психолога, постійно підвищуються вимоги до якості його професійної підготовки, а відтак і до особистості самого психолога.

Варто підкреслити, що особистість психолога у його практичній діяльності є одним із чи не найважливіших інструментів впливу. Відтак, рівень професійної компетентності та особистісні якості психолога є вагомим чинником результативності його професійної діяльності, адже сформованість

професійно-особистісних якостей визначає успішність оволодіння професією. Саме реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутнього психолога дозволяє розглядати його розвиток як процес саморозвитку, самосвідомості, самопізнання.

Однак, сьогодні вища освіта переживає переламний момент свого розвитку, який визначається світовими тенденціями, потенціалом внутрішніх змін та глобальними викликами, що постали перед суспільством, зокрема у зв'язку з повномасштабною російською агресією. Війна в Україні спричинила значні соціальні, економічні зміни у суспільстві, ускладнили освітні процеси.

Значна частина студентів, у тому числі й майбутніх психологів, змушені навчатись в умовах навчання із застосуванням дистанційних технологій, які продемонстрували переваги й недоліки та зумовили трансформаційні зміни у сфері вищої освіти, які мають як позитивні результати (широке застосування сучасних цифрових технологій для навчання), так і негативні, породжені проблемою дистанціювання, труднощами реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів, зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В Україні особистісно-орієнтований підхід до вищої освіти залишається одним із домінуючих теоретико-методологічних стандартів і аксіологічних критеріїв у системі, що розкриває характерологічну цілісність освітнього процесу вищої школи та регулює наукові дослідження та педагогічну діяльність викладачів та студентів. Особистість, її моральна позиція та професійна компетентність є одними з основних цінностей освітнього процесу ЗВО [4, с. 32].

Результати досліджень проблеми вдосконалення професійно-особистісної підготовки майбутніх психологів відображені в ряді наукових доповідей (І. Бех, Ж. Вірна, Є. Головаха, О. Киричук, С. Максименко, Н.Чепелєва та ін.).

Визнання майбутнім психологом себе суб'єктом особистісно-професійного розвитку підвищує його відповідальність за результати своєї фахової підготовки, стимулює пізнання усіх можливостей саморозвитку, наявних в освітньому середовищі ЗВО, що визначає необхідність розробки власної індивідуальної освітньої програми.

Модернізація професійної психологічної освіти передбачає новий погляд на стратегічні цілі освіти, які мають бути спрямовані на формування особистості та створення умов для успішної адаптації майбутнього психолога до соціокультурних реалій сучасного суспільства, які характеризуються швидкими темпами змін, розширенням соціальних зв'язків через віртуальний простір, відкритістю та дистанцією водночас.

Варто зазначити, що умови дистанційного навчання увиразнили вже існуючі проблеми у ЗВО, які тривалий час накопичувалися та не розглядалися належним чином. Загалом, можна стверджувати, що в умовах тривалого дистанційного навчання сформувалась тенденція до нової парадигми у сфері вищої освіти, яка містить в собі ознаки і тенденції розвитку економіки та інформаційного суспільства в цілому [7, с. 268]. В умовах дистанційного навчання суттєво зросла кількість накопичених змін у вищій освіті, їх системне врахування стало ускладненим, а управління освітнім процесом ЗВО стає все менш ефективним та все менш піддається цілеспрямованій трансформації. Освітній процес у ЗВО стає все частіше процесом недирективним, із фасилітаційним супроводом, а освітня діяльність стає самоорганізованим і автономно розвивальним процесом в умовах постійних швидких змін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Тотальне впровадження дистанційного навчання, як основної форми, виявилось неготовим повністю замінити традиційне навчання, яке переважало в освітньому процесі ЗВО до останнього часу. Надшвидкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій й надалі великою мірою зумовлює суспільні перетворення. І надалі очікуються надзвичайні зміни, формуються зовсім нові наукові підходи, зовсім інші засоби виробництва і засоби спілкування, зокрема, оновлюються й міжособистісні відносини. І ці зрушення охоплюють насамперед духовну сферу особистості, яка трансформується під час дистанційного навчання, дистанційного спілкування, дистанційних розваг. Відбулися зміни як на рівні психіки окремої особистості, так і на мікро та макросоціальних рівнях [11].

Сьогодні поступово змінюється сама сутність особистості, як такої. Адже особистість – це перш за все соціальна якість людини, яка є наслідком її соціально-культурного досвіду. У сучасної людини життєвий досвід формується вже інакше, частка віртуальних вражень, експериментів, здобутків у її життєвому світі відіграє все більш важливу роль.

Безсумнівно, що «живе» спілкування не можна замінити в умовах дистанційного навчання, адже зникає більшість психологічних тонкощів міжособистісного спілкування. Однак, онлайн-контакти займають останнім часом чільне місце серед форм міжособистісної взаємодії, та є адекватними сучасним умовам сьогодення. Життєвий простір у якому живе сучасний студент є значно ширшим від реальності, а його соціальність розвивається значною мірою через зв'язок з віртуальним простором.

Таким чином, тенденції сучасного розвитку інформаційного суспільства потребують переосмислення базових процесів підготовки здобувачів вищої освіти в Україні. Особливої гостроти

набуває проблема реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів, забезпечення їх особистісно-професійного розвитку, визначення ефективних педагогічних умов формування готовності майбутніх психологів до ефективної інноваційної професійної діяльності.

Тому пошук інноваційних рішень в реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів в умовах дистанційного навчання стали головною **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні особистісно-орієнтований підхід став найважливішим психолого-педагогічним принципом, що передбачає врахування своєрідності та індивідуальності особистості майбутнього психолога, забезпечує створення умов для самопізнання, самореалізації та саморозвитку особистості студента, спрямовує навчально-виховний процес на кожну окрему особистість з визнанням її унікальності. Застосування в навчально-виховному процесі підготовки майбутніх психологів особистісно-орієнтованого підходу передбачає створення психолого-педагогічних умов для їхнього особистісно-професійного розвитку, сприяння особистісному становленню студентів, розвитку їх професійної та творчої активності, самореалізації в майбутній професійній діяльності.

Провідні положення особистісно-орієнтованого підходу обґрунтовано в студіях відомих психологів та педагогів: В. Андрущенко, І. Бега, А. Бойко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, О. Савченко та ін.

Реалізація особистісного підходу у ЗВО передбачає послідовне ставлення викладача до студента як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку, як до суб'єкта взаємодії [8, с. 124].

Особистісно-орієнтована взаємодія передбачає діалогічне спілкування, емпатійне слухання, атмосферу взаємної довіри, відвертості та доброзичливості між учасниками навчально-виховного процесу, знання, розуміння й прийняття викладачем індивідуальних психологічних особливостей студентів [8, с. 125].

Особистісно-орієнтоване навчання покликане забезпечувати індивідуальну самореалізацію майбутніх психологів, розвиток та саморозвиток їх особистісних якостей з урахуванням їх особистісних інтересів та здібностей [4]. Застосування в навчально-виховному процесі підготовки майбутніх психологів особистісно-орієнтованого підходу передбачає створення психолого-педагогічних умов для особистісно-професійного розвитку, сприяння особистісному становленню студентів, розвитку їх професійної та творчої активності, самореалізації в майбутній професійній діяльності. Саме особистісно-професійний розвиток – є одним із

визначальних критеріїв становлення професіонала та передумовою успішності професійної діяльності майбутнього психолога [1, с. 49]. Важливо, щоб майбутній психолог глибоко усвідомлював значущість майбутньої професії, адже діяльність психолога є не просто професією – це покликання душі, яке допомагає забезпечити мотивацію цієї діяльності, попередити професійне вигорання.

Формування та становлення психолога-професіонала не вичерпується тільки накопиченням професійних компетентностей, знань, навичок, вмінь та професійного досвіду. Справжній психолог перш за все повинен бути зрілою особистістю з високим рівнем особистісно-професійного, морального та духовного розвитку [10, с. 66].

Ефективний професійний розвиток психолога залежить від його інтеграції з особистісним розвитком через становлення особистісно-професійної ідентичності та функціонування духовної, особистісної, діяльнісної й інтелектуальної рефлексії. Тому, важливо створити психолого-педагогічні умови, допомогти майбутньому психологу у становленні його як професіонала, у розвитку особистісної зрілості.

Слід звернути увагу в особистісно-професійному розвитку психолога на прояви таких тенденцій: взаємозумовленість процесів розвитку його професійної діяльності і особистості, акмеологізація, гуманістична (альтруїстична) спрямованість, творча саморегуляція і технологізація освітнього процесу. Вибудовуючи себе в професійній діяльності, майбутній психолог формує і відповідне професійне оточення, здійснює індивідуально-творче переосмислення завдань, змісту, форм, видів і технологій соціально-виховної роботи. Важливо, щоб майбутній психолог через індивідуальність активно впливав на нормативні вимоги до діяльності, надавав їм індивідуально-творчого, унікального характеру.

Сьогодні індивідуальна освітня траєкторія є одним з найважливіших компонентів диференціації навчання у вищій педагогічній школі та дозволяє забезпечити оптимальні умови для особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога.

Вітчизняні науковці ІОТ розуміють як персональний шлях реалізації особистісного потенціалу кожного студента в освіті, як програму його індивідуальної активності, спрямованість та зміст якої визначаються його готовністю здійснювати свідомий вибір та діяти відповідно до етичної вольової відповідальності [6]. Реалізація ІОТ у контексті особистісно-орієнтованого підходу у ЗВО передбачає орієнтацію на особистість студента, його мотиви та цілі, уподобання, а також урахування індивідуального досвіду.

Однак, практична реалізація майбутніми психологами ІОТ в умовах освітнього простору потребує

ще апробації шляхів та удосконалення механізмів впровадження цього нововведення з врахуванням особистісно-орієнтованого підходу.

Для забезпечення особистісно-орієнтованого підходу у процесі професійної підготовки майбутніх психологів доцільним є застосування таких педагогічних технологій як: самостійного розвивального навчання, естетотерапевтичних технологій, ігрових технологій, гуманітарно-особистісних технологій, технологій розвивального, проблемного та індивідуального навчання, технологій диференціації за рівнем, колективного навчання. Методи та засоби навчання повинні підбиратися таким чином, щоб кожний майбутній психолог мав змогу проявити себе та свою неповторність, власні здібності [10].

Наголосимо, що однією з найважливіших умов реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів є суб'єкт-суб'єктні відносини. Обґрунтовуючи суб'єкт-суб'єктні відносини як основу реалізації сучасної парадигми вищої освіти в Україні дослідниця А. Хоменко підкреслює що, «ефективність модернізації навчально-виховного процесу визначається не лише готовністю і спроможністю викладачів впроваджувати новітні досягнення педагогічної науки у практику вищої школи, але й рівнем компетентності з формування суб'єкт-суб'єктних ціннісно-змістовних відносин зі студентами, що виступає основою реалізації сучасної особистісно-гуманістичної парадигми вищої освіти в Україні» [9, с. 67].

Суб'єкта розглядаємо як складну, нелінійну систему, яка періодично, із невизначеним періодом, може бути стійкою або нестійкою, в залежності від різноманітних чинників (обставин). Одні стабілізують суб'єкта, а інші – навпаки виводять із рівноваги. Але все це є невід'ємними етапами розвитку здобувача вищої освіти, становлення його особистості.

Тривалий час навчання у закладах вищої освіти України відбувалося в режимі он-лайн. Зокрема, й майбутні психологи Львівського державного університету внутрішніх справ оволодівали фахом віддалено від навчального закладу. Навчання проводились відповідно до розкладу у вигляді он-лайн зустрічей викладачів та студентів із застосуванням платформи Moodle, а також інструментів Zoom, Skype. Застосування мультимедіа на заняттях сприяло встановленню балансу в розумінні інформації, а також структурованості та інтерпретації інформації.

Зокрема, Інтернет-платформа ZOOM надає широкі можливості проведення відео занять з психологічних дисциплін, використання віртуальної дошки, можливості демонструвати екран викладача, відправляти файли студентам, організувати студентські чати. На вищезазначеній платформі проводилися «аудиторні» заняття, що

передбачають використання таких методів роботи, як опитування, колективна дискусія, монологічне висловлювання. Впродовж заняття майбутні психологи мали можливість ставити питання викладачеві он-лайн.

Дистанційне навчання з одного боку значно розширило можливості майбутніх психологів самостійно здобувати верифіковані знання, орієнтуватися у проблемних ситуаціях, відвідувати семінари, слухати альтернативні лекції, брати участь у конференціях дистанційно. Однак, умови дистанційного навчання, на нашу думку, ускладнили реалізацію особистісно-орієнтованого підходу до фахової підготовки майбутніх психологів.

Варто зазначити, що студентам як особистостям з індивідуально- психологічними якостями притаманні різні провідні типи репрезентаційних систем, і деяким із них, зокрема «кінестетикам» та «дискретам», важко сприймати тільки візуальну чи слухову інформацію без опори на почуття й відчуття, а також цифри та знаки. Це призводить до появи певних проявів втоми.

Серед негативних сторін дистанційного навчання майбутні психологи часто відмічали необхідність тривалий час дивитись відео, а також складнощі у процесі сприймання інформації без «живої» бесіди з викладачем, зворотного зв'язку та можливості поставити деякі уточнюючі питання. У випадку, коли у них з'являлись питання, вони надсилали їх у Форум, однак відповіді на питання отримували тільки через деякий час.

Зауважимо, що дослідники також наголошують на можливості виникнення у студентів феноменів, пов'язаних із освоєнням нових цифрових технологій: персоніфікація комп'ютера (коли він сприймається як живий організм); комп'ютерна тривожність; вторгнення у внутрішній світ особистості, що може призводити до виникнення екзистенційної кризи, когнітивних та емоційних порушень (О. Грицук, Ю. Грицук) [2].

Основні трансформації відбулися у сфері комунікативної взаємодії «викладач-студент», яка в умовах дистанційного навчання вплинула на формування суб'єкт-суб'єктних ціннісно-змістовних відносин викладачів та студентів. Дистанційне навчання не може замінити «живе» спілкування між викладачами та студентами, забезпечити атмосферу академічного середовища, замінити колективні, дружні форми спілкування між студентами, а тільки доповнити та розширити певні можливості класичного університетського освітнього простору.

Слід зазначити, що в класичних умовах «живого» навчання викладач здійснює активний психолого-педагогічний вплив на студентів не лише змістом своїх лекцій чи організацією практичних занять, а й власною поведінкою, деякими

вербальними та невербальними сигналами, звичками та манерами тощо. У цьому контексті формат дистанційної освіти, на жаль, не створює умов для максимальної реалізації цього впливу.

Крім того, в умовах дистанційного навчання стає значно складніше проводити нестандартні форми роботи (рольові, імітаційні, ділові ігри), а командна робота (навіть за умови групового поділу на навчальних платформах) не забезпечує безпосередній емоційний контакт і особистісні суб'єкт-суб'єкт відносини.

Під час дистанційного навчання постає проблема у визначенні індивідуальних особливостей сприйняття інформації студентами (типу темпераменту, деяких властивостей нервової системи тощо), що також є важливою умовою ефективної реалізації особистісно-орієнтованого підходу до навчального процесу ЗВО (С. Прахова, О. Даценко, К. Семенов) [7].

Крім того, загальновідомим є той факт, що цифрові технології суттєво відстають у розвитку «м'яких навичок», які є одними з важливих професійних якостей психолога, адже спілкування і взаємодія не є сильними сторонами цифрових технологій.

Досвід проведення занять з майбутніми психологами в умовах дистанційного навчання спонукав нас знаходити нові підходи до викладання, та наводить на думку про те, що для ефективної реалізації особистісно-орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх психологів потрібна інша культура взаємодії в системі «викладач – студент», яка повинна ґрунтуватися на принципах, що співзвучні таким поняттям як «професійна рефлексія», «доброзичливість», «відкритість», «неупередженість», «відповідальність», «педагогічна імпровізація».

Висновки. Умови дистанційного навчання поставили значні труднощі для реалізації особистісно-орієнтованого підходу у професійній підготовці майбутніх психологів, ускладнили взаємодію суб'єктів у навчальному процесі та спонукали викладачів і студентів до використання нових сучасних технологій, переорієнтації форм спілкування.

Важливо спрямувати зусилля науково-педагогічної спільноти на обґрунтування та створення ефективних освітніх технологій в умовах дистанційного навчання, які можуть забезпечити високий рівень злагодженості навчальної діяльності суб'єктів освітнього процесу, досягнення очікуваних результатів навчання та оптимізації їх співпраці. Необхідно інвестувати у створення передових онлайн-платформ та інтерактивного онлайн-контенту, у розробку нових методів навчання, які дають змогу розширити доступ до

якісної вищої психологічної освіти без суттєвого збільшення витрат та підвищити гнучкість індивідуальних освітніх траєкторій студентів.

Віртуальні освітні програми не замінять реальних об'єктів, взаємодія яких є необхідною умовою професіоналізації майбутніх психологів. Університетське середовище – це різноманітність контактів, вражень, переживання навчальних та особистісних ситуацій, воно впливає на формування особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога, створює умови для успішної соціалізації в цілому. Віртуальне освітнє середовище є допоміжним фактором забезпечення якості вищої освіти майбутнього психолога.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога: [монографія]. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: Вежа, 2003. 320 с.
2. Грицук, О.В., Грицук, Ю.В. Психологічні аспекти використання мультимедійних технологій в закладах вищої освіти. *Innowacje i technologie informacyjne w edukacji / Innovates and information technologies in education*. (Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology. Monograph 18) Katowice, 2018 с. 157–171.
3. Деджера, О., Юрчук, О. Особливості переживання суб'єктивного емоційного стану здобувачами вищої освіти під час дистанційного навчання в умовах пандемії COVID-19. *Психологія: реальність та перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, № 15, 2020. С. 41–48.
4. Дубасенюк, О.А. (Ред.). *Професійна педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід*: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2012. 436 с.
5. Кайданова, Л. Теоретичні та методологічні аспекти особистісно орієнтованого навчання. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, № 3, 2008. С. 74–77.
6. Коростіянець, Т.П. Індивідуальна освітня траєкторія – освітня програма студента. *Науковий вісник Донбасу*, 1. 2013. С. 34–45.
7. Прахова, С.А., Даценко, О.А., Семенов, К.А. (2020). Дистанційне навчання у просторі сучасних освітніх систем: психологічний контекст. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Педагогіка і психологія*, № 2 (20), 2020, С. 260–266.
8. Семенова, А.В. (Ред.). *Словник-довідник з професійної педагогіки*. Одеса: Пальміра. 2006. 221 с.
9. Хоменко, А.В. Суб'єкт-суб'єктні відносини як основа реалізації сучасної парадигми вищої освіти в Україні. *Педагогічні науки*, № 64, 2015. С. 66–74.
10. Чепельєва Н. В. Особистісна підготовка психолога-практика. *Персонал*. 2000. № 5 (59). С. 17–19.
11. Штихно, Л.В. Дистанційне навчання як перспективний напрям розвитку сучасної освіти. *Молодий вчений*, 6 (33), 2016. С. 489–493.